

Anmeldelser

Henrik Wigh-Poulsen, Vær mig nær. Jakob Knudsens skilsmisse og nye ægteskab. Beretning fra et Danmark i opbrud. Forlaget Vartov, 2005, 301 s., 198 kr.

Dette er historien om en mand, der hed Knudsen, som blev skilt og få år efter gift igen. I sig selv ikke just et drama, der får én til at tabe kaffekoppen – i vore dage. Med mindre det måske drejer sig om en af vor tids salvede, en såkaldt 'kendt', eller måske ligefrem en fra kongehuset.

For godt hundrede år siden var det en anden sag, ikke mindst hvis man var frimenighedspræst i den grundtvigske bevægelse. Og det var Jakob Knudsen, som i 1892 blev separeret fra sin hustru, Sofie, og parrets 3 børn. Fem år efter giftede han sig med den kun 19 årige Helga Bek, datter af højskoleforstander Jens Bek, som i 1890 havde fået Jakob Knudsen til Mellerup som præst for stedets frimenighed og lærer på højskolen.

Giftermålet havde som konsekvens, at Knudsen måtte trække sig tilbage fra sine stillinger i det mellerupske. Opinionen blev ham ugunstig.

Den gode nyhed i dette er vel, at ud gik en frimenighedspræst, ind kom en forfatter. Knudsen havde ganske vist publiceret tidligere, men i sit andet ægteskab skulle han blive mere eller mindre pisket til det. Han måtte nu ud for at finde midler til underholdet af både sin første og anden familie – med Helga Bek fik han efterhånden fire døtre – og det gjorde han først som foredragsholder, skrumpende rundt i landet på statsbanernes 3. klasse, og siden frem for alt gennem sine i stigende grad populære bøger.

Og der var ikke tale om et hvilken som helst husmands-forfatterskab, men et af de markanteste i vores litteraturhistorie. Og et af de mest læste – indtil modernisterne med Villy Sørensen i spidsen fik sat en stopper for det i 1950'erne. Glemmes bør det ikke, at ved indgangen til Første verdenskrig var Jakob Knudsen flere gange seriøst på tale til Nobelprisen – tænk, om han havde fået den halvd, som i 1917 tilfaldt, hvad var det nu han hed? - nå jo, Karl Gjellerup.

Wigh-Poulsen, som tidligere har udgivet bogen *Hjemkomsten og det åbne land* om forfatter-skabet, kom i kølvandet af den i besiddelse af en del breve, som kaster lys på dette ret nøgne be-

givenhedsforløb. Det er først og fremmest breve fra Jakob Knudsen til sin første hustru, Sofie, og der ud over breve mellem medlemmer af den kreds, der omgav parret. Blandt de sidstnævnte er der en del til og fra en *mystery woman* i det knudsenske menageri, Marie Møller.

Alt det er der kommet en rigtig god og læseværdig bog ud af, med masser af sideblik til det "Danmark i opbrud", som bogens undertitel taler om.

Indledningsvis kan man næppe undgå at blive noget foruroliget. Den generelle tendens i vor tid er til at gøre biografien vigtigere end selve forfatter-skabet, og – indenfor biografien – at opprioritere følelseslivet, for ikke at sige seksual-livet, på bekostning af alt andet. Resultatet kan ofte være skræmmende i sin reduktionisme. Mange er de store figurer i kulturen, den danske såvel som den vestlige, der således har haft ørerne i klemme i den freudianske vridemaski-ne – det er som om, vi moderne mennesker bil-der os ind, at vi først rigtigt forstår et værk, når vi kender forfatterens seksualitet til bunds. Om man så må sige.

I den henseende kan der imidlertid meldes hus forbi. Dels har vi med Wigh-Poulsen at gøre en af den grundtvigske bevægelses fremmeste kustoder – ordet være brugt i sin bedste og mest positive forstand – som leder af Grundvig-Aka-demiet – dels har der vist ikke i den forstand været 'noget at komme efter' i brevene.

Hvad Knudsens breve til sin første hustru afslører, er en mand i sit livs vadested, og i den henseende bliver det spændende læsning. Afgø-rende for hans opbrud fra sit første ægteskab er det åbenbart, at han og hustruen reverenter talt ikke kunne bede sammen. "Kærligheden mel-lem mand og kvinde, den lille kærlighed, gem-mer sig i Guds den store", som det hedder hos Wigh-Poulsen, men denne sammenhæng ville ikke rigtig åbenbare sig i det første knudsenske ægteskab, og det kunne han ikke leve med.

I dag ville man måske sige, at parterne ikke kunne snakke sammen. Og når de snakkede sammen var de ganske ofte uenige, som f.eks. om børneopdragelse. Her får vi indblik i det 19. århundredes svigtende faderkultur – med et citat fra Knudsen-biografen Holger Begtrup, om det knudsenske familieliv: "Moderen tog dem paa en rask og munter Maade, gav adskillige Paabud, der ikke lod sig overholde, og maatte ofte bringe Ro i deres Sind ved Eftergivenhed,

da hun manglede Evne og havde for travlt til at gennemføre en strengere Fremgangsmaade. Faderen ønskede, at hans Børn skulle optages med samme Alvor, som han selv var bleven og krævede frem for alt ubetinget Lydighed af dem”.

Nogle af de væsentlige bipersoner kommer aldrig til at stå særlig klart, mest klart står faktisk Valdemar Brücker, Knudsens kampfælle og væbner, mens hans anden hustru, Helga, er decideret vag. Og det er muligt, at Marie Møller var en vigtig 'halvvejsstation' for Knudsen, på vejen mod Helga Bek, men heller ikke hun træder for alvor frem af det 19. århundredes skyhed overfor det private. Måske skal der en romanforfatter til for at realisere hende.

At hun var en spændende personlighed i sin egen ret, får man dog en klar fornemmelse af. Hendes videre vej gik via et, også ret uklart, forhold til Carl Nielsen – komponisten bag Knudsens afholdte morgen- og aftensang - og derfra videre til det borgerlige kald som slagfærdig, cigarrygende medstifter og i en årrække leder af Dansk Massage Forening - senere Danske Fysioterapeuter.

Henrik Jensen

Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen (red.). Bygder – regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til år 2000. Landbohistorisk Selskab 2006. 219 s., 248 kr.

”Bygder” er en antologi fra symposiet af samme navn, som blev afholdt i 2003 på Skarrildhus. Landbohistorisk Selskab var arrangør, mens de drivende kræfter bag særligt var Per Grau Møller (PGM) og Erland Porsmose (EP). Jeg var selv med som menig deltager.

Det er ikke tilfældigt, at PGM og EP var initiativtagere. Symposiet og antologien havde delvist som mål at følge op på deres ”Kulturhistorisk inddeling af landskabet” fra 1997, hvor PGM og EP for tidlig moderne tid foretog en inddeling af Danmark i ager-, skov-, hede- og kyst-”bygder”. Målet for symposiet/antologien var altså i høj grad at diskutere såvel denne inddeling af landet såvel som det relancerede bygdebegreb, og EP bidrager selv med en gennemgang af dette i antologien, mens PGM trækker bygdebegrebet op i 1800- og 1900-tallets danske landbrug.

Historiske regionale variationer er et særdeles bredt emne, da der særligt i før-industriel

tid var mange egnsforskelle; i bedste tværfaglige stil deltager da også både historikere, geografer, etnologer, arkæologer og agronomer i antologien. En række af egnsforskellene bundede i forskellige landskaber, hvor det lavteknologiske landbrug måtte indrette sig ganske forskelligt i f.eks. de sandede jyske hedeegne som den ene yderlighed og på den gode fede sjællandske muld som den anden yderlighed. Men som etnologen Bjarne Stoklund viser, er det dog langt fra alle forhold, som lader sig forklare ud fra landskabet. Blandt andre af de tankevækkende observationer (Jørgen Skovbæk) er påvisningen af, at den todeling af landet, som var så udpræget i det førindustrielle landbrug – med et Østdanmark som fokuserede mest på kornproduktion og et mere animalskdomineret vestdansk landbrug – i dag er på vej ”tilbage” efter at have været næsten udvisket i mere end 100 år. Årsagen er dog i dag ikke så meget forskellige landskabstyper, men derimod lavere lønninger og bedre plads til de store kvæg- og svinebrug i Jylland. De øvrige bidragydere er Carsten Porskrog Rasmussen, Mette Guldborg, Søren Bitsch Christensen, Bjørn Polusen, Dorte Kaldal Mikkelsen, Tommy Dalgaard, Adam Schacke, Johannes Møllgård og Ellen Damgaard.

Alt i alt er antologien en interessant, relevant og nødvendig påmindelse om, at vi ikke bare kan putte hele Danmarks landbrug ned i én kasse. Der er store forskelle, både i dag og tidligere. Min største anke mod antologien er bogens hovedtitel og den terminologi og metodik, man flere steder forsøger at bygge op omkring bygdebegrebet. Jeg er næppe den eneste, som har det svært med PGM's og EP's brug af bygdebegreb i dansk kontekst:

Dels giver det associationer til de færøske, grønlandske og nordskandinaviske bygder, hvor bygderne her angiver langt mere isolerede og naturligt afgrænsede samfund. Selv i tidlig moderne tid var Danmark i skandinavisk sammenhæng relativt lettilgængeligt transportmæssigt og bestod af et forholdsvis tætbeholdt kulturlandskab, hvor kontakten og vareudveksling mellem ager-, skov-, hede- og kystegne var væsentlige forudsætninger for at kunne opretholde de kulturlandskabelige forskelle; Ageregnen kunne kun tillade sig at satse på intensivt agerbrug, fordi der kunne købes skov andetsteds. Landskabsegne var altså i Danmark langt fra ”adskilt” fra hinanden – i modsætning til bygderne mod nord.

Dels indebærer en såkaldt bygdeinddeling for mange en ensartethed i tid og rum, der ikke er til stede. Forskellene i bebyggelsesmønstre og kulturlandskabstype varierede så meget over tid og fra sted til sted, at de ikke lader sig sætte på så enkle begreber. Alt efter ens kilde-

grundlag, periode og kriterier/grænseværdier vil inddelinger af denne type variere i større eller mindre omfang. Som eksempel: hvis kriterierne for den skånske "skovbygd" (Åke Campbell, 1928) blev lagt ned over Danmark vest for Øresund, ville disse "skovbygder" ikke dække 37 % af landet som ved PGM og EP's *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, men kun under et par procent for den samme periode. Et oplæg på symposiet – som beklageligt ikke er med i antologien pga. publicering i den kommende og afsluttende udgivelse fra forskningsprojektet AGRAR2000 – var Jørgen Rydén Rømers. Han plæderede netop for, at det kunne være nødvendigt at fortage sine egne inddelinger alt efter ens periodemæssige og faglige sigte.

Dette er ikke kritik af regionale inddelinger som metode indenfor historisk forskning – for de store regionale forskelle i det før-industrielle danske samfund er ofte al for negligerede. Men spørgsmålet er, hvordan disse forskelle skal klassificeres, præsenteres og vurderes. Mon ikke undertitlens *Regionale variationer* er mere passende end "bygder"? Også fordi der er en række variationer i landskabet – ikke kun én bygdevariation. Dette fremgår da også af flere af antologiens bidrag.

Peder Dam

Poul Duedahl, J.C. Christensen. Et politisk menneske, Gyldendal 2006, 512 s., 349 kr.

Peter Ramskov Andersen og Poul Duedahl (udg.) J.C. Christensens dagbøger 1900-1909, Gyldendal 2006, 496 s., 399 kr.

Med denne biografi om J.C. Christensen og tilhørende udgave af hans dagbog har dansk historieskrivning udfyldt en slags sort hul i skildringen af det tidlige 1900-tals danske politik. Den store statsmand fra det fattige Vestjylland fyldte kolossalt i det parlamentariske landskab, men efterlod sig myten om, at han ville tage hemmelighederne om sin politik med sig i graven. Kakkellovnen skal være mit arkiv, sagde han og bad på dødslejet sin familie om at virkeliggøre hans hensigt. Der blev ganske rigtigt skovlet nogle store bundter ned i kakkellovnen i huset i Hee, men enkelte af familien Paabøl og Christensen fik dog i stilhed også fejte vigtige dokumenter ind under kommoden og har pas-

set godt på dem gennem de følgende to-tre generationer. På den måde skete det, at J.C. Christensens dagbøger 1890-1900 røg i kakkellovnen i 1931, medens de følgende ti års dagbøger indtil 1909 nu er blevet gjort tilgængelige i Rigsarkivet.

Poul Duedahl, stipendiat ved universitetscenteret i Aalborg, sad tilsyneladende parat til opgaven, da dagbøgerne kom frem, og har på forbavsende kort tid evnet at skrive en helfjurs biografi og en kommenteret udgave af dagbøgerne hjulpet af Peter Ramskov Andersen. Begge bind er spændende læsning for alle, der har beskæftiget sig med perioden. Poul Duedahl skriver levende og betjener sig af et stort kildemateriale langt ud over Christensens egne dagbøger. Det er også interessant at læse udsnit af dagbøgerne. Deres eksistens var kendt – mange i samtiden har set J.C. Christensen sidde og skrive i de små sorte bøger i ledige stunder, og med kendskab til hans store, smukke håndskrift er det tydeligt, at den gamle skolelærer nød at printe de formfuldendte bogstaver og sætninger, aldrig en blækklat, sjældent en overstregning og næsten ingen stavfejl. Det er en skam, at bogen ikke bringer et oplag i facsimile, for selve skriften fortæller en hel del om manden. Dagbøgerne er ikke "huskebøger" i telegramstil à la A.F.Krieger eller P. Munch, snarere en ensom mands tidsfordriv. Optegnelserne kunne også være ham til nytte siden hen.

Myten om den tavse, ræveagtige partihøvding dominerede i årene efter hans død. Ingen historikere turde give sig i kast med en biografi. Indtrykket af den dobbelte personlighed – den kristelige skolelærer med æblekinder og himmelblå øjne contra den tavse politiker, blev bekræftet i det eneste forsøg på en lidt større livskildring, Frode Aagaards bog fra 1941. Spørgsmålet er så, om Poul Duedahls biografi og dagbøgerne nu kvæler myten og er dermed klargør hans historie.

Det spørgsmål kan besvares positivt – på mange punkter giver biografien i stort og småt en afklaring eller forklaring på vigtige sammenhænge i dansk politik – selvfølgelig især i de centrale år efter Systemskiftet, hvor J.C. Christensen byggede sin magt op, og hans dagbøger lader os kigge ind bag spilleværket. Men også i årene før og efter har Poul Duedahl brugt mange utrykte kilder, der kaster nyt lys. Man får forståelse for det dybe indtryk, Christensen gjorde fra første dag i Rigsdagen. Han udstrålede på en gang sympati og velvilje, respekt og frygt og placerede sig naturligt for bordenden hvor som helst, fordi der alene ved hans højde og drøjde i dobbelt forstand ikke var plads til flere der. Man oplever, hvordan han som formand for Folketingets finansudvalg og siden

som kultusminister efter 1901 modtog op mod 90 audienssøgende ved den ugentlige modtagelse, og ligesom en Frederik 6. modtog supplikanterne en for en stående lige inden for døren og uddelte lynhurtigt milde gaver eller barske afslag til høje og lave samfundsborgere.

J.C. Christensen blev formand for et venstreparti, som i tredive år havde været underkuet og ydmyget af en lille samling godsejere og embedsmænd. I kampen mod dem var partiet vant til at holde nogenlunde sammen og underkaste sig en vilje. J.C. Christensen herskede fra 1895 over de menige medlemmer af Venstrereformpartiet næsten som over en flok får. Man får indtryk af, at han i mange år næsten ikke havde noget modspil i partiet. Der blev derfor spillet meget l'hombre og whist af ærede medlemmer fra provinsen i tomme udvalgslokaler i Fredericiagade, for partiformanden bestemte jo det hele. Han stod tidligere op end alle andre og var derfor forberedt bedre end nogen ved partimøderne.

J.C. Christensen var den fødte herskertype. Kun over for kongehuset viste han en overdreven ærbødighed. Var mødet med Amalienborg medvirkende til hans stigende konservatisme? Efter den overvældende valgsejr i april 1901 ventede han i månedsviis alt for underdanigt på kaldelsen til et venstreministerium, og hans opfattelse af parlamentarismen var ikke anderledes end, at han ved hvert ministerskifte ydmygt i forvejen forespurgt om monarken mon ville acceptere hans forslag til en udnævnelse. Han nød tilsyneladende at mænge sig med kongehuset, satte alt til side for at stå i sin uniform med trekantet hat på Toldboden og tage imod ved de talrige kongelige landstigninger. Den danske bondestand skyldte bestemt ikke Christian 9. nogen tak efter provisorietiden, men en århundredgammel patriarkalsk følelse af underdanighed over for konger og herremænd lod sig ikke så let udrydde. Det var først de radikale, der i 1909 turde demonstrere demokratiets virkelighed, bl.a. ved at lægge de tjeneragtige ministeruniformer bort.

Poul Duedahls bog kaster som sagt interessant lys over mange enkeltheder i tidens politik og J.C. Christensens manøvrer. Men man savner stærkt, at forfatteren træder et par skridt tilbage og betragter høvdingen og hans parti i den større sammenhæng. Selv kom han fra et husmandsagtigt miljø i en fattig egn, men han repræsenterede fra begyndelsen et gårdmandsvenstre, der takket være andelsbevægelse, mekanisering og omlægning var ved at blive en velhavende og selvbevidst stand. J.C. Christensen var ved at etablere Det kongelige danske Venstre som landets politiske midtpunkt, og kong Frederik 8. gjorde sit til af fremme det-

te monumentale mål. Men Christensen tænkte tilsyneladende meget snævert politisk, ikke på den vigtige sociale forvandling Danmark var midt i. Han vandt magten netop som balancen mellem land og by i Danmark tippede over. Den store lockout 1899 viste arbejderbevægelsens hastige fremrykning, socialdemokrater overhalede langsomt men sikkert Venstre inden om. Den gryende husmandsbevægelse, landbrugets største vælgergruppe, stillede sig fjendtligt til Venstre, bl.a. på grund af udstykningsloven 1899. Agrarbevægelsen forenede det store landbrug med moderate gårdejere, og den københavnske radikalisme bredte sig lige så stille ud over by og land. J.C. Christensen tænkte ikke samfundspolitisk – og Poul Duedahl nævner kun disse perspektiver i en sidebemærkning, men koncentrerer sig desto mere om J.C.s evne til at håndtere "sager", forsvar, kirke, grundlov, og lovgivningens snoede veje gennem Rigsdagens to forsamlinger og mange udvalg.

Poul Duedahl kalder konkluderende J.C. Christensen for balancekunstneren, og det var han ganske rigtig. Ingen dansk politiker før eller siden har forstået den taktiske kunst i politik som han. Men set i det større perspektiv holdt han bestemt ikke balancen i Venstre, men medvirkede til partiets splittelse, lige så meget som Christen Berg og Frede Bojsen havde gjort før ham. I 1901 fik han – ydmygt klædt som kultusminister – betroet opgaven at føre det store Venstrereformparti samlet ind i det ny århundrede. Men der var ikke meget balancekunst ved den måde, han bevidst tog afstand fra de københavnske radikale og ret brutalt udskilte dem fra Venstrereformpartiet i 1905 – var det i virkeligheden ikke hans livs dummeste handling? Den kostede ham i hvert fald selv helt uendelige politiske kvaler resten af hans liv. Poul Duedahl kalder, fejlagtigt synes jeg, dette brud for en taktisk bedrift. J.C. Christensen gjorde det for at demonstrere sin nye forsvarspolitiske holdning – men det var jo egentlig overflødigt, for han kunne regne med, at den netop nedsatte forsvarskommission før eller senere stort set ville støtte hans synspunkter.

Det radikale Venstre fik en flyvende start takket være dette martyrium, og partiet forfulgte siden Christensen på en ublu og intolerant måde, ja, han blev selv medvirkende årsag til den fantastiske radikale blomstringstid efter sin egen nedtur med Albertiskandalen 1908.

Der var heller ikke meget balancekunst i hans forhold til Det moderate Venstre og dets to sympatiske ledere, Niels Neergaard og Klaus Berntsen. Begge snigløb han på dramatisk vis i henholdsvis forsvarssagen 1909 og grundlovs-sagen 1912. Man kan således spørge, om J.C. Christensen forvaltede sin arv fra 1901 ved at

vide Venstre som et regeringsdueligt parti og afvise den tvivl derom, som Christian 9 og Højre havde brugt som undskyldning i 30 år. Dansk politik 1901-14 var alt andet end rolig og harmonisk, og J.C. Christensens efterfølgere overtog efter 1920 et Venstre i et vanskeligt "Hass-Liebe" forhold til det konservative Folkeparti. Hvis han havde vist sin balancekunst og beholdt de radikale "indenbords", kunne han måske have samlet et stort liberalt Venstre med passende luft både til socialister og konservative. Nu blev det i stedet en fireblokspolitik, hvor Venstre hele tiden kom i klemme, fordi det skulle dele liberale anskuelser med to andre partier, radikale og konservative.

Man kan med fordel læse et af biografiens afsnit og parallelt følge dagbøgerne for den tilsvarende periode. Man får da indtryk af en stærk personlighed, der var særdeles ensom, fordi han spredte andægtighed eller frygt om sig. Dagbøgerne afspejler den kristne skolelærer og kirkesangers monolog med sig selv. Men fortæller de andet og mere om hans personlighed end det billede, han har givet samtiden af sig selv i sine egne erindringsbøger og politiske pjecer? Den stærke forfængelighed og magtsyge er godt skjult bag det ydmyge og oprigtigt kristne sindelag, der også hjælper ham over den voldsomme nedtur med Albertisagen i 1908 og modgangen de følgende år – Gud har ladet mit arbejde lykkes, skriver han 16. august 1902 og fortsætter: "det er lykken og ikke min forstand, der er grundlaget".

Til sidst nogle småtterier. Det var ikke Christensen, men før ham Frede Bojsen, der i 1880'erne begyndte den systematiske kontakt med provinsredaktørerne. Det var ikke digteren J.P. Jacobsen, der (s. 92) fik brev fra P. Munch, men filologen af samme navn, Munchs klassekammerat fra Viborg. En talerstol blev indrettet i Folketinget allerede i 1913, altså før flytningen til Christiansborg (s. 87) og Hørup åbnede ikke Kongens Have for publikum (s. 166), men kun porten ud mod Gothersgade, hvor hans monument siden blev rejst.

Kristian Hvidt

Asger Liebst: Drømmen om Gladsaxe – en krønike om forstaden der forandrede Danmark. Gyldendal 2006, 240 s. 299 kr.

Denne lille bog om Gladsaxe Kommune er vel nærmest et historisk essay. Den forsøger ikke

at afdække Gladsaxes historie eller give et præcist og dækkende billede af forstædernes udvikling. I stedet tager den udgangspunkt i en enkelt skæbne, TV-forhandler Frank Mogensens, og lader hans historie krydse kommunens, Danmarks, ja ligefrem verdens historie i en cause-erende stil, som forlaget rammende kalder "et stykke bittersødt kulturhistorie". Asger Liebst mestrer genren og formår at forbinde sin personlige stemme med sin fortælling, mens hans krydser forstadskommunen på cykel, på jagt efter sin hovedpersons historie.

Både person og kommune er velvalgte. De repræsenterer på den ene side det normale, og på den anden side er de noget helt særligt. Gladsaxe repræsenterer på den ene side opsvinget i 1960'erne med sin socialdemokratisk styrede forstadsidyl, parcelhus, privatbil og fjernsyn. Ligesom Høje Gladsaxe symboliserer tidens moderniseringsvisioner. På den anden side har Gladsaxe sin egen historie som Erhard Jakobsens politiske base og dermed Centrumdemokraternes arnested, ligesom kommunen husede flere medlemmer af Blekingegade-banden. Det er også herfra, at TV-byen indtil for kort tid siden havde til huse og gjorde 2860 Søborg til landets mest kendte postnummer.

Det samme gælder hovedpersonen, der i begyndelsen fremstår som en helt almindelig skæbne. En sælger, der slår sig på TV-apparater og lever godt af 1960ernes forbrugsfest. På den anden side er familien Mogensens også noget helt særligt. Den står tæt på Erhard Jakobsen og Centrumdemokraterne, så tæt at Franks kone Birgith bliver medlem af folketinget og senere spiller en vigtig rolle under Tamilsagen. Det generelle og det specielle blandes godt og ikke mindst underholdende. Det er først og fremmest et velskrevet essay og ikke noget videnskabeligt værk. Alligevel berører det nogle væsentlige områder i den tid, dets personer bevæger sig i.

Historiskrivningen om 1960'erne og 1970'erne har især drejet sig om venstrefløjen, de kulturelle opbrud og de sociale bevægelser. Her har vi til gengæld en ganske vist distanceret men i bund og grund solidarisk historie set fra den anden side af kulturkløften, og her åbner den for interessante perspektiver.

Det er netop interessant for Danmark, at der blev skabt politiske talerør for netop denne gruppe. Det var dem, der følte sig fremmedgjorte overfor de venstreintellektuelle og i stigende grad følte, at de stod uden for det politiske etablisement. Jordskredsvalget i 1973 viste, at dette 'tavs flertal' havde politisk styrke, men også at det ikke nødvendigvis var tavst. Folk som Frank Mogensens havde fået en stemme i det offentlige rum og dermed givet 'småborgerlighe-

den legitimitet og selvsikkerhed. Det er et meget interessant træk ved dansk politisk kultur, der kom ud af velstandsbølgen, og som ikke findes i mange andre europæiske lande. Alligevel er det blevet stedmoderligt behandlet i historieskrivningen. Bogens største fortjeneste er portrættet af dette forstadsmiljø omkring Erhard Jakobsen som et eksempel på en politisk udvikling, der rakte langt ud over kommunegrænsen. Man hører om Franks vrede over den kulturradikale kritik af masseforbruget. Der er ikke tale om et forsvar, men om en indlevelse i konflikten mellem intellektuel kritik (og ikke mindst arrogance) og den succesrige iværksætter, der føler sig som fremskridtets bannerfører. Vi kan godt forstå Franks harme og latente vrede mod et miljø, der ikke anerkender hans indsats og ser ned på hans livsstil. Selvom bogen har vakt debat, da Franks datter mener, at den giver et negativt billede af hendes far, så er den for den udenforstående læser et langt mere solidarisk indblik i miljøet, end man er vant til.

Selvom Asger Liebst placerer Erhard Jakobsen i en noget ekstrem position og giver et usminket portræt af Centrumdemokraterne, dæmoniserer han ikke. Han langer lige så hårdt ud efter den 'omklamrende humanisme' i det kulturradikale miljø, han selv kommer fra. I stedet bevarer han først og fremmest evnen til at formidle konflikten mellem de to sider af kulturkløften på en måde, der burde tages som en udfordring for den professionelle historieskrivning..

Thomas Ekman Jørgensen

Jens Toftgaard Jensen og Jeppe Norskov: Købstadstadens metamorfose. Byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920. Skrifter om dansk byhistorie 2. Aarhus Universitetsforlag og Dansk Center for Byhistorie, Århus, 2006, 213 s., 248 kr.

I løbet af 1800-tallet voksede Århus fra at være en lille handels- og håndværksby med 4.000 personer til at være en af de store provinsbyer med mere end 50.000 indbyggere spredt udover både den gamle købstadskerne, indlemmede dele og nye kvarterer, og hvor storhandel og industri afløste torvet som tyngden i byens erhvervsliv – en udvikling der afspejler den almindelige forandring af landets købstæder i

denne periode. Denne forandring af Århus belyses af tre enkeltstudier, foretaget af museumsinspektør Jens Toftgaard Jensen og ph.d.-studerende Jeppe Norskov.

Norskov undersøger i bogens del 1 byplanlægning og købstadsstyre i Århus i anden halvdel af 1800-tallet. Med byplan menes ikke plan *over* byen, men plan *med* byen, altså overvejelser om den mulige eller ønskelige udformning heraf og ideen om "den gode by". Indtil 1858 havde købstadsstyret begrænsede muligheder for at påvirke bybygningen, men købstædernes bygningslov af 1858 gav købstadskommunerne mulighed for at påvirke kommende anlæg af gader og veje. Fra 1868 lå denne myndighed hos byrådet, i Århus hos Udvalget for Byens Udvidelse og Bebyggelse. I 1868 oprettede man et embede som havne- og stadsingeniør, og byen fik sin første bygningsvedtægt. Først bygningsvedtægterne af 1893 og 1895 havde byplanmæssig karakter, som sammen med købet af Marselisborg Gods syd for byen i 1896 er eksempler på, at man fra kommunens side ønskede en mere udstrakt kontrol med byens fysiske udvidelse. Og en bebyggelsesplan blev udarbejdet af stadsingeniør i København Charles Ambt og kgl. bygningsingeniør Hack Kampmann for området med funktionsopdeling af kvarterer (beboelse for arbejdere et sted, industri et andet og villaer et tredje sted) og med parker og anlæg, hvilket var en nyskabelse. Planen blev kun til en vis grad realiseret, fordi udbygningen ikke gik så hurtigt som forventet, samtidig med at planen havde været for ambitiøs

I del 2 er formålet med Toftgaard Jensens artikel om byudvikling i Århus 1800-1880 at skildre udviklingen af byrummet og dets udnyttelse gennem perioden med bopæl, erhverv og social status som de centrale omdrejningspunkter. Dette sker med udgangspunkt i digitale kort sammenkædet med historiske masekilder, nemlig folketællinger og skatteoplysninger. I sin fremstilling har Toftgaard Jensen gjort brug af GIS til at lave meget illustrative kort, der visualiserer de skiftende mønstre i social- og erhvervstopografien samt immigration. I 1801 havde byen 4.102 indbyggere fordelt på 605 matrikulerede ejendomme, bl.a. 88 lejeboder som rummede 292 familier. 45 % af den samlede bygningstaksation var ejet af 4,8 % af alle ejere, og en stor del af borgerne ejede kun et lille hus eller boede til leje. Blandt de rigeste århusianere finder vi købmænd, embedsmænd og funktionærer samt håndværksmestre, hvis husstande lå koncentreret i en række mindre områder, især i byens centrum ved Lille og Store Torv og ved portene, fordi købmændene havde brug for denne centrale placering ved torvet, ved indfaldsvejene og ved havnen. Avlsbrugere valgte

placering tæt på bymarken, håndværksmestre i gader op til byens torve eller indfaldsvejene. I 1845 tegner det samme mønster sig, hvad angår den økonomiske elite, hvorimod fabrikanterne (f.eks. ejerne af Ceres og Frichs Jernstøberier) i 1880 tegner sig stærkere i billedet. Bebyggelsesmønsteret for de rige husstande var blevet forstærket i forhold til 1845, dog således at nye områder var kommet til. Den nye bydel Frederiksbjerg var derimod næsten udelukkende beboet af personer fra de laveste indkomstgrupper. Og frem mod 1880 skete der en stigende opsplitning mellem bolig og erhverv. Hvor man før både havde boet og haft værksted/arbejdet i den samme bygning, blev disse to funktioner i stigende grad adskilt. Udover at undersøge erhvervs- og socialtopografi belyser Toftgaard Jensen også overgangen fra den førindustrielle håndværker til industrialiseringens håndværker, indkvarteringen af militæret i byen samt immigration til byen mellem 1800 og 1880.

Bogens sidste del rummer Norskovs artikel om industriens lokalisering 1870 og 1920. I 1870'erne var den største de faglærte håndværkere og andre, der tog del i vareproduktionen. Omtrent halvdelen lå langs byens indfaldsveje og understreger ifølge forfatteren, hvor stor betydning tilgængelighed og centralitet havde for arealudnyttelsen i byen. Da bolig og erhverv ikke var skarpt adskilt, betød nærhed til arbejdspladsen meget. De nyetablerede og mere pladskrævende foretagender som Ceres og DSB's Centralbaneværksted havde derimod brug for store bygningsanlæg og lå derfor i byens udkant, hvor jorden var billig. Målt på antallet af bedrifter lå byens industrielle tyngdepunkt i bymidten, men målt på antal ansatte var centrum i byens sydlige udkant. Også i 1920 var lokaliseringsmønsteret det samme, dog nu også med industri i bydelene Frederiksbjerg og Åbyhøj. Der var dog sket en funktionsopdeling af byen, idet den tætte kontakt mellem bolig og arbejde i den førindustrielle var blevet erstattet af en by med en nogenlunde differentieret arealanvendelse med bl.a. villakvarterer, arbejderkvarterer og stærk koncentration af arbejdspladser.

Der er tale om tre interessante bidrag til Århus' historie på baggrund af et stort og varieret kilde- og litteraturgrundlag, som kan tjene som inspiration for lignende studier af købstadens forandring i 1800-tallet. Bogen fremtræder i et nydeligt layout med velvalgte illustrationer.

Christian Larsen

Hanne Fabricius: Gader og mennesker i middelalderens & renæssancens København. Inden for middelaldervolden. Aschehoug 2006, 188 s., 269 kr.

I forbindelse med Københavns brande i 1728 og 1795 regulerede og tilrettede man byens gadenet. Derved forsvandt dele af renæssancens og middelalderens gadenet, men til gengæld kom der nye gader til. Da man først fra 1600-tallet har kortmateriale over København, er kendskabet til det middelalderlige gadenet ikke særligt stort. Men når man kombinerer skriftligt materiale fra middelalderen (jordebøger, grundtakster og mandtalslister) med de arkæologiske udgravninger, er man nogenlunde i stand til at rekonstruere gadenettet fra byens spæde begyndelse i 1000-tallet og til midten af 1600-tallet. Dette har Hanne Fabricius gjort udmærket i den foreliggende bog, idet hun kun tolker, hvor kilderne tillader det, og nævner også, hvor der er usikkerheder omkring tolkningen.

Værket, der henvender sig til et bredt publikum, indledes med en kort gennemgang af Københavns historie i middelalder og renæssance. Det første København opstod i løbet af 1000-tallet og var indkredset af nutidens Rådhusplads mod vest, Gammel- og Nytorv mod øst, Vestergade mod nord og havet mod syd – i alt et areal på 2,4 ha. I midten af 1300-tallet boede der cirka 3.300 mennesker i byen, et tal som i 1660 var vokset til 23.000.

Bogen rummer en gennemgang af det ældre København inden for voldene, dvs. den del af byen der afgrænses af Vester Voldgade, Nørre Voldgade, Gothersgade, Kongens Nytorv og Vingårdsstræde. Hanne Fabricius har delt bogen op i seks kvarterer eller gadekapitler, tre syd og tre nord for Strøget. Hvert kapitel indledes med et udsnit af Resens kort 1674, således at man kan få et billede af datidens område. Bagerst i bogen er der et moderne kort over København, så man kan sammenholde de to kort.

I kapitlerne gennemgås kvarterets historie med fokus på, hvem der boede i gaderne, hvordan der så ud, om gaderne rummede særlige erhverv osv. Og hvorfor gaderne kom til at hedde det, de hedder – f.eks. at Åbenrå kommer fra en åben rad af boder, Aabenraad, og Fiolstræde før hed Violstræde. Første led af navnet Hyskenstræde betyder et nødtørftshus, og man formoder, at gaden førte ned til en bro, der stak ud i vandet med en række småhuse – toiletter – på. Forfatteren bringer også eksempler på tidligere tiders hårde bysanering – således røg rentemeester Henrik Müllers smukke renæssancegård fra 1640 i Østergade for at gøre plads til Illum i 1913.

I bogen er der gode citater fra samtidige kilder, herunder Københavns stadsret fra 1294, der forbød gilder (forstået som foreninger) for at forhindre enhver form for "lejlighed til ondt", altså sammenrotning. Forbuddet ophidsede borgerne så meget, at de samlede sig foran bispens borg og forsøgte at indtage den ved at beskyde den med blider (en kastemaskine), hvilket dog mislykkedes. Også en klage til kongen var frugteløs.

Der er tale om en interessant og godt skrevet bog om middelalderens og renæssancens København. Bogen fremtræder i et dejligt layout og er rigt illustreret med gamle kort, stik, malerier, kalkmalerier og fotografier, som fortæller om samtidens mennesker og bysamfund.

Christian Larsen

Janus Møller Jensen (red.): Broderliste. Broderskab. Korstog. Bidrag til opklaring af en gåde fra dansk højmiddelalder. Syddansk Universitetsforlag 2006, 282 s., 250 kr.

Det er moderne at pille glansen af giganterne, og sådan skal det også være. Det er samtidig moderne at betragte dansk højmiddelalder udelukkende fra korstogsperspektiv – og om det er så heldigt, må vise sig.

I hvert fald sammenknyttede i 2003 Syddansk Universitet i Odense begge bestræbelser og holdt et seminar over "Broderlisten i Kong Valdemars Jordebog", hvor en hel del fremragende danske og svenske middelalderforskere var forsamlet. Bidragene herfra udkommer nu i dette samlebind.

Emnet er en af de varmeste kartofler i dansk middelalderforskning. Alle har en mening om det, og fagfolk er langt fra en konsensusløsning, og derfor var det en udmærket idé at forsøge en foreløbig opsamling og nyfortolkning.

Den såkaldte "Broderliste" i Kong Valdemars Jordebog er en samling af 215 navne på læg 8 af Codex C 8/Codex ex Holmensis A 41 i Rigsarkivet København. Disse Codex omfatter ikke kun jordebogen, men også på 21 læg vidt forskellige tekster, hvis indbyrdes forhold endnu ikke er blevet analyseret. Denne bog forsøger at rette op på denne mangel.

Den består af 11 forskellige bidrag opdelt i tre sektioner: Broderlisten, broderskab og korstog, samt en faksimile af selve listen og en navneliste med forklaringer. Bogen indledes med en dybtgående kodikologisk-historisk del i hvil-

ken Niels Henrik Holmqvist-Larsen begynder med at beskrive håndskriftets indtil nu kendte historie fra den første omtale i forordet til Stephanus Johannis Stephanus' bog "De regno Daniæ et Norvegiæ ac Holsatia ..." fra 1629, hvor han på side 6 f beskriver et pergamentscodex af et indhold, som svarer til Codex ex Holmensis A 41, indtil trykkeudgaven i det 19. århundrede samt en forskningsoversigt. Det er et velformuleret fundament, og det er en beskrivelse af, på hvilke giganter skuldre vi sidder.

På dette fundament bygger efterfølgende John H. Lind, som analyserer forskningssituationen med henblik på manuskriptets skriver(e) og diskussionen om dets oprindelsessted. John Lind har held med at vise, at den hidtidige antagelse, at Codex ex Holmensis A 41 blev skrevet i Sorø, blot er spekulation og næsten uholdbar, men må samtidig henviser til, at der i dag mangler en overbevisende tese om, hvor håndskriftet kunne stamme fra. Det uddybes derefter af Knud Prange, som ikke kun behandler spørgsmålet om, hvor mange skrivere der har skrevet A 41, men også for første gang forsøger at skaffe et almindeligt overblik over hele håndskriftets indhold. Dette overblik bliver i det følgende bidrag overordentlig beriget med Tore Nybergs fundamentalt nye ansats, at analysere håndskriftets lægs ydre og indre sammenhæng og skriverens måde at begynde og slutte de enkelte læg. Nybergs undersøgelser bringer det første virkelig nye fremskridt i hele diskussionen, når han kan konstatere, at "Broderskabslisten" kodikologisk set "danner en separat tekst, som oprindeligt meget vel kan have manglet enhver forbindelse til jordebogsteksterne". (s. 122). Afsluttende analyserer Bente Holmberg navnestoffet fra et onomastisk synspunkt og korrigerer flere navnefortolkninger, hvad der har betydning for forståelsen af antallet af navne i denne tekst og deres indre sammenhæng.

Efter disse velfunderede bidrag følger nu i det andet og tredje afsnit historiske overvejelser, som har nærmere og især fjernere tilknytning til Codex ex Holmensis A 41. John H. Lind begynder med at vise, hvilke andre former af sammenslutninger man kender fra middelalderen, fra Rus'erne til kyلفinger eller krigere på runesten. Derefter følger Lars Hermanson, som forsøger at indbygge broderskabslisternes mennesker i en såkaldt "medeltida gruppkultur" i det danske samfund. Han bygger på Kurt Villads Jensen, som vil sammenknytte broderskabslisten med St. Knuds Gilderne i landet og kongens magtudøvelse. Hermanson udbygger nu denne tese og betragter brødrene i denne liste som "landets elitskikt", der dannede en meget elitær magtklub omkring kongen.

Bjørn Bandlien beskriver derefter Jomsvi-

kingernes og Olavkrigerens broderlige strukturer, før Kurt Villads Jensen sammenligner broderlisten med den såkaldte vederlov og sagnene om Holger Danske. Hans udgangsposition er det spørgsmål, hvorfor de optegnede blev betegnet som brødre, og han prøver at finde en sammenhæng mellem ridderordnernes karakter og traditioner og broderskabslisten. Mens Kurt Villads Jensen er varsom med sine konklusioner, sammenknytter Janus Møller Jensen navnene i broderskabslisten entydig med korstogsbevægelsen, som var fremherskende i slutningen 1100 tallet. Han betragter broderskabslisten som en fortegnelse over de af kongens undersåtter, som selv eller hvis familie er skattefri efter et korstogsløfte eller efter at have dannet en korstogsorden. Afsluttende analyser Karen Skovgaard-Petersen danske stormænd, som optræder i korstogsberetningen *De profectioe Danorum*, og som delvis (måske) også optræder på broderskabslisten.

Bogens to dele er meget forskellige. Bringer den første del et virkelig velfunderet videnskabeligt overblik og fremskridt, så er bogens anden del frem for alt en samling af direkte eller indirekte spekulationer. Nu er det normalt ikke så slemt at spekulere over en sådan liste og dens betydning, men i dette tilfælde fjerner forfatterne sig mere og mere fra selve kildegrundlaget. Spekulation bygges på spekulation, og en cirkelslutning erstatter en anden.

Indledningsvis kan man nævne vanskelighederne med at identificere broderskabets enkelte medlemmer. Hvem kan man identificere andre end dem, som også dukker op i andre kilder, frem for alt kongelige privilegier eller biskopslister, det vil sige rigets elite. Men det er kun få af dem, som står på listen. Alle andre er ukendte eller kan forveksles med mennesker, som tilfældigvis har de samme (for)navne. På dette grundlag er det meget vanskeligt at argumentere for, at der skulle være tale om en liste over samfundseliten.

Det samme gælder for sammenknytning af broderskabslisten og St. Knuds Gilder som krigs- eller korstogsorganisation. Her må man spørge, om Knudsgilderne virkelig har haft så få medlemmer, og hvorfor Gotland ikke er med, selv om vi kender eksistensen af et gilde dér? (DD I.3.63) Hvorfor blev listen ordnet efter sysler og ikke efter de store byer, hvor vi finder disse gilder?

Samtidig kommer sammenknytning af Knudsgilderne og krigerideologi til kort, som man kan se på forskellige kilder, som for eksempel kongens meget berømte brev til købmænd på Gotland, som havde grundlagt et Knudsgilde (DD I.3.63), eller på danske købmænds aktiviteter i Sydfrankrig. (Mirakel St. Egidii: *Miracu-*

la Beati Egidii, MGH SS in Folio, Vol. XII, Historiæ ævi Salici, ed. by Georg Heinrich Pertz, Hannover 1856, pp. 316-323).

Betragter man broderskabslisten som en skatteliste, er det mærkeligt, at så mange biskopper er med. Hvilken slags skat betalte de, og hvorfor betalte de og ikke domkirken/bispeddømmet? Og når man mener, at kongen selv og hans bror er med på listen (en med god grund omstridt antagelse), hvilken skat skal han have betalt og til hvem? Samtidig ved vi fra andre kilder (*Visio Godeschalki*, udg. af Erwin Assmann, Neumünster 1979, s. 102¹⁹⁻²²-104¹⁻³), at peregrinatio ikke kun var et fænomen i den rige overklasse men meget mere udbredt, som Janus Møller selv viser i sine engelske eksempler. Var det virkelig så få, som tog på korstog/pilgrimsrejse? Og frem for alt, hvorfor blev denne liste med denne baggrund 100 år senere afskrevet? Og hvilken betydning har den opdeling af personerne i grupper af tre, som skriveren har vist med sine parenteser?

Sammenfattende vil jeg pege på fem pointer: 1. Status af broderskabets medlemmer er ikke opklaret. Antagelsen at det handler om en elitegruppe baseres indtil videre på en cirkelslutning. 2. Den kildemæssige sammenhæng er ikke analyseret. 3. Håndskriftets oprindelsessted og sammenhæng er ikke opklaret, og dermed mangler vi også henvisninger til håndskriftets indre og ydre sammenhæng. 4. Udsagn om broderskabets mulige funktion skal finde sin grundelse i håndskriftets sammenhæng og må ikke bygge på rene parallelslutninger. 5. At der har eksisteret andre broderskabslignende sammenslutninger andre steder, er stadigvæk ikke en begrundelse for parallelslutninger. Det kan være en anledning til at fundere over broderskabsstrukturer, men ikke mere.

På denne baggrund må man drage et meget blandet facit. På den ene side er bogens første afsnit, "broderliste", en bemærkelsesværdig sammenfatning af hele forskningen og diskussionen på dette område og et virkelig fremskridt i metodik og analyse. Men på den anden side fortsætter bogens anden og tredje del uden overgang den gamle danske tendens til at spekulere over tekstens indhold styret af de tendenser, som er aktuelle i den nuværende forskning, men ikke set i lyset af kildens hele sammenhæng. Fremtidens arbejdsopgaver er klart formuleret, og kun på denne basis kan man finde nye erkendelser. I denne hensigt viser bogen derimod implicit eller eksplicit kun det selvmodsigende i den nuværende forskning. Måske er det virkelig kløgere at følge Paludan-Müllers råd fra 1871: "Rigtigere er det at vedgaa, at man ikke forstaar det Uforstaaelige, end vilkaarlig at indlægge en Betydning deri, som

ikke udholder Prøvelse”, indtil man har virkelig holdbare beviser.

Carsten Jahnke

Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen. Danske Bystudier, 1.* Aarhus Universitetsforlag, Århus, 2004, 343 s., 378 kr.

I 2001 blev Dansk Center for Byhistorie oprettet, og i den anledning afholdtes en seminarierække, hvorfra indlæggene i redigeret og udvidet udgave vil blive trykt i serien *Danske Bystudier*. Foreliggende bog er første bind i denne serie, som desuden vil bestå af Den klassiske købstad og Den moderne by.

Bindet indledes med en større artikel af centrets leder Søren Bitsch Christensen, hvori han karakteriserer den danske middelalderby og beskriver den danske byudvikling 700-1536; her peger han især på ændringerne omkring år 1200 med fremkomsten af den merkantile by. Derudover peges der i artiklen på fremtidige forskningsmuligheder.

De enkelte artikler falder i to dele. De fem første artikler omhandler *byens udvikling*. Førsteantikvarie Peter Carelli, Helsingborg, undersøger den tidlige middelalderby som et monetært område. Han ser på monetariseringsprocessen ved hjælp af møntfund fra Lund og kan vise, at ved 1200-tallets midte havde det monetære økonomiske system slået igennem.

Lektor Hans Krongaard Kristensen, Aarhus Universitet, beskriver Viborgs topografiske udvikling fra den første bebyggelse omkring 1000, hvor byens centrale placering i det jyske vejnet og funktion som det oplagte mødested for det nørrejyske landsting betød meget for byen. Og i de kommende århundreder voksede byen sig stor med bispesæde fra cirka 1065, møntværksted, domkirke, 12 kirker og fem klostre. Hertil kom byens torv fra 1100-tallet.

Museumsinspektør i Haderslev Lennart S. Madsen beskriver på samme måde, hvordan de sønderjyske købstæder Haderslev, Aabenraa, Tønder og Sønderborg opstod fra midten af 1100-tallet. For de tre førstes vedkommende havde fremvæksten grund i byernes beliggenhed i bunden af en fjord eller ved en ankerplads, hvorimod Sønderborg skyldes den kongelige borg sin fremvækst. Byerne udviklede sig dog forskelligt: Haderslev og Tønder blev betydningsfulde købstæder, mens Aabenraa og Sønderborg forblev små byer af lokal betydning.

Ebbe Nyborg, redaktør af *Danmarks Kirker*,

beskriver i en større artikel kirke og sogn i højmiddelalderens by med eksempler fra hele det daværende danske rige og med udblik til den europæiske udvikling. Bl.a. viser han, at kirkebyggeriet oprindeligt var et privat foretagende, som bispen og kongen tillod, men fra 1100-tallet strammedes grebet i takt med etablering af sogne med tilhørende rettigheder. Artiklen er et opgør med tidligere teorier om bydannelse, især den svenske arkæolog Anders Andrén's teorier om urbaniseringens kronologi.

I den sidste artikler kaster professor Bjørn Poulsen, Aarhus Universitet, lys over tilbagegang og vækst i senmiddelalderens danske byer. De danske byer var ude for en befolkningstilbagegang i senmiddelalderen som følge af pest, bybrande og i et vist omfang krig, og det var derfor nødvendigt med indvandring fra landet. Befolkningstab gav sig også udslag i urbaniseringen, som gik i stå; i perioden 1350-1400 blev ikke en eneste ny by grundlagt. Fra anden halvdel af 1400-tallet spores befolkningsfremgang, og der grundlægges igen byer, i en række tilfælde dog som erkendelse af de faktiske forhold. Og man mærkede en stigende velstand i byerne.

Værkets anden del omhandler *byens liv*, og her finder man lektor ved Syddansk Universitet Lars Bisgaard's artikel om religion, gilder og identitet i senmiddelalderens by. Han indleder med begrebsafklaringer af tro, religiøsitet og identitet. Middelalderens tro var således ikke en pietistisk religiøs praksis, som man kan forledes til at mene. Troen i middelalderen var "mindre reflekteret og mere knyttet til rutiner og indarbejdet adfærd, både på det personlige plan og i gruppesammenhænge." Gilder var populære gruppedannelser i middelalderen og kendes i hele den vestlige kulturkreds. De var faste, tilbagevendende sammenkomster, hvor man tog sig af processioner, anskaffelse af aflad, begravelser, afholdelse af helgenfester og højtideligheder for gildets levende og døde samt ikke mindst gildedrikken. Gilderne gav medlemmerne en gruppeidentitet og havde en væsentlig betydning i senmiddelalderen.

Kvinder og mænd i byens rum 1300-1600 skildres i den artikel, som førstebibliotekar Grethe Jacobsen, Det Kongelige Bibliotek, har bidraget med. Fokus er, hvordan kønnene agerede i byens rum, altså uden for hjemmets fire vægge, eksempelvis i de åndelige rum. Kirkerne blev fra slutningen af 1500-tallet kønsopdelt, hvilket de ikke havde været i middelalderen. Den første forordning herom kom i Haderslev i 1571 og spredte sig hurtigt til kongeriget; i 1583 var de københavnske kirker således blevet kønsopdelt.

I værkets sidste artikel undersøger adjunkt

Carsten Selch Jensen, Københavns Universitet, hvordan den internationale udvikling på fattigforsorgsområdet påvirkede de danske byer. Synet på fysisk arbejde sammen med op- og nedgang i befolkningstallet var afgørende for det generelle syn på fattige mennesker, idet der i løbet af senmiddelalderen skete en opdeling af de fattige. Man fik på den ene side "ærlige fattige", dvs. dem der var beviseligt syge, forkrøblede eller på anden måde uarbejdsdygtige samt enker. Og på den anden side "uærlige fattige", nemlig dem der godt kunne arbejde, som valgte at tigge. Dette syn kom til at danne det ideologiske grundlag for 1500-tallets love – og man kan roligt sige i de kommende århundreder.

Der er tale om en række interessante artikler, der på baggrund af den samtidige internationale udvikling og udenlandsk forskning giver nye fortolkninger af middelalderens byers udvikling, og som uden tvivl vil indgå i den voksende byhistoriske forskning, der er blevet igangsat med centrets oprettelse.

Christian Larsen

En dansk students dagbog. C.J. Brandts optegnelser 1835-1845, udg. af Anders Monrad Møller, 197 s., forlaget Falcon 2006, kr. 195.

Titlen, *En dansk students dagbog*, spiller tydeligt på Poul Martin Møllers *En dansk students eventyr*, men der er nu ikke meget af den sorgløse krøllede Frits over Carl Joakim Brandt, hvis dagbog fra 1835-1845 her er udgivet af en af hans talrige efterkommere, Anders Monrad Møller. Dertil er han for artig, nøgtern og målrettet. Artig, fordi han ikke stiller spørgsmålstegn ved autoriteternes legitimitet, selv hvor han er uenig. Nøgtern, fordi han trods romantiske sværmerier for natur og kvinder er fast forankret i den sunde fornuft. Og bevidst målrettet: "Det er den første Betingelse for at udrette noget i Verden, at man har fattet sit Maal stadig og bestemt i Øiet" (s. 116).

Men er han så den gennemsnitlige guldalderstudent? Det ville være interessant, og udgiveren synes at mene det ved at kalde dagbogen "et eksempel på, hvad en begavet ung dansk student kunne finde på at nedskrive". Derfor gives i indledningen kun de nødvendige oplysninger om Brandts baggrund, da han som 17-årig købmandssøn fra Nyborg kommer til København for at tage studentereksamen – det gjorde man jo dengang ved universitetet – og

studere teologi. "Hvad der siden hændte" gemmes til efterskriften, hvor det åbenbares, at vores student bliver salmedigter, kirkehistoriker, højskoleforstander og til sidst Grundtvigs efterfølger som præst i Vartov. De, der ikke kender Brandts historiske rolle, berøves derfor muligheden for hos studenten at spejle efter træk, der peger frem mod hans senere karriere. Dem er der ellers mange af, først og fremmest, at han ved sin ankomst til hovedstaden, og inden han har modtaget nogen som helst påvirkning her, er en personlig troende kristen og overbevist grundtvigianer. Hvordan er han blevet det? Her lades vi i stikken af udgiverens knaphed, for vi får kun at vide, at han har "tilbragt en del af sin barndom hos sin morfader, der var landsbypræst", men ikke at denne, provst J.F. Boesen, var et fremtrædende navn blandt de pietistiske "præstebrødre", hvis virksomhed havde stor betydning for den gudelige forsamlingsbevægelse på Fyn, og at hans farfar, svendborgkøbmanden H.C. Brandt, som vi i dagbogen kun hører om som en senil kværlulant, i det store værk om vækkelserne kaldes "vel den mest kendte herrnhutiske lægmand på Fyn". C.J. Brandt medbringer altså hjemmefra en identitet, der er fast forankret i den gudelige lægmandsbevægelse, og han kender derfra sin Grundtvig. (A. Pontoppidan Thyssen (red.), *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*, bd. 3,1, s. 50f og 62ff.)

I introduktion og efterskrift understreger udgiveren, at der er tale om en "rigtig dagbog" (s. 5 og 141). Hvad det er, forklares ikke nærmere, men efter sammenhængen menes, at der er tale om samtidige optegnelser, foretaget dag for dag, normalt uden senere tilføjelser eller efterredigering. Dagbøger er næsten altid interessante, men også tit problematiske kilder, som skal tolkes med delikatesse. Genren kom på mode i romantikken samtidig med individualismens gennembrud, først i borgerskabet, senere i andre befolkningslag, efterhånden som de blev individualiserede. Dagbogen afspejler det moderne individs dobbelthed. På den ene side den selvbevidste oplevelse af at være et enestående menneske med en betydningsfuld historie, på den anden viser den individets ensomhed over for en omverden, man er utryk ved. I virkeligheden protestantismens efterhængende syndsbevidsthed i en tid, der ellers præges af løsrivelse fra den selvfølgelige kristendom. Jeg'et opfatter sig som en synder, styret af drifter og lidenskaber, som må skjules for andre. Her bliver dagbogen en skriftefader, en fortrolig, man uden frygt kan betro sine inderste tanker. Men også som skriftefaderen en udspaltning af overjeget, der ved, hvad der er rigtigt og forkert, og som man derfor forsvarer sig over for, om ikke andet så

ved at bekende bevidstheden om sine synder. Dagbogsskriveren er altid i forsvarsposition over for den del af selvet, der føler sig iagttaget. Mest elementært gælder det politikere som f.eks. A.F. Krieger eller J.O. Krag, der skriver med stadig bevidsthed om at forsvare deres historiske eftermæle, og hvis dagbøger derfor må underkastes nøje beretningskritik. Men det gælder også mere anonyme dagbogsskivere. De skriver ikke om den, de er, men om den, de gerne vil være, samtidig med, at den handling, det er at skrive dagbog, opbygger deres individualitet. Derved afspejler de deres oplevelse af tidens herskende normer. Således bliver dagbogen en central kilde til ide-, bevidstheds- og mentalitetshistorie. Ideerne ligger bag de normer, forfatteren forholder sig til. Bevidstheden viser sig i spændingsforholdet mellem jeg og omverden, og mentaliteten i forholdet mellem bevidsthed og handling.

Når vi så på denne baggrund spørger, om C.J. Brandts dagbog er en "rigtig dagbog", bliver svaret både nej og ja. Det er tydeligt, at Brandt ikke er særlig engageret i dagbogsskrivningen, men betragter den som en pligt. Der er ofte store spring mellem indførslerne, og han siger flere steder direkte, at skrivningen keder ham, (s. 36, 56 og 136). Han bruger nærmest bogen til stiløvelser, for som så mange andre unge dengang og senere har han digterdrømme, og han tilpasser sprog og stil efter de valgte emner. Naturskildringerne og de mange digte er, som udgiveren også bemærker, tæt på de romantiske forlæg. Det gælder også det religiøse sprog hjemmefra, som han bruger til at skildre sit chok ved at erfare, hvor kritisk de bibelske sandheder behandles på universitetet. Her er der tale om en virkelig personlig krise, men han genfinder hurtigt den pietistiske identitet og knytter sig til Grundtvig og hans tilhængere. Ud fra dette standpunkt iagttager han med nøgtern distance, hvad der sker omkring ham. Han er ikke engageret i politik, tager skarpt afstand fra Orla Lehmanns aktion ved tronskiftet 1839. Han vender sig (som Grundtvig) mod Hegels indflydelse på teologerne, men læser alligevel Hegels historiefilosofi for at være up to date. Han er fascineret af fætterten Emil Boesens fortrolige ven, Søren Kierkegaard, som han har en enkelt interessant samtale med (1/9 1843, s. 134). Som forventeligt sværmer han stærkt for de unge piger, og det foregår i tidens sprogdragt. Men også her skinner nøgternheden igennem. Han danner sig et billede af en romantisk idealkvinde, Nanna, som han så sammenholder med de levende piger, han møder. Med negativt resultat, indtil "jeg tilfældigvis vendte mig, og hun sad der paa en Bænk, hun med det store, klare mørkeblaa Øie, med de sorte skjælske Lok-

ker, let som en Psyche, rank som en Lilie...O ja hvorledes tør jeg nægte det for mig selv, Nannas billede er fordunklet..." (s. 87). Forelskelsen i dette "aandrige" væsen, som viser sig at være Dorothea, datter af en urtekræmmerenke, skildres i den høje stil, men også her bevarer han overblikket. Han venter til han året efter er blevet teologisk kandidat, og efter det afgørende bal, hvor han føler sig sikker på pigen, udsætter han afsendelsen af det obligate frierbrev i 14 dage for ikke at virke overivrig. Endelig kan han så triumferende udbrude: "Hun er min, jeg er lykkelig." Herefter er det som om, pigen svinder ind, ikke blot til almindelige menneskelige dimensioner, men bliver endnu mindre til "min lille Thea", som behøver hans historiske foredrag og anden dannelsesoplæring. Dagbogen handler derefter mest om hans karriereplanlægning, og selve brylluppet, efter 4 års forlovelse, nævnes kun en passant med en måneds forsinkelse i forbindelse med skildringen af en andens bryllup! Det er næsten til at blive feminist af for en moderne læser.

Men fremmed føler Brandt sig godt nok i hovedstaden, dog ikke i nogen dybere eksistential forstand, men i forhold til den borgerlige etikette, som han tilegner sig som huslærer gennem 6 år hos den indflydelsesrige juraprofessor og retshistoriker J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. Her møder han guldalderelitens kerne med brødrene Ørsted, Oehlenschläger og Thorvaldsen i spidsen. Selv om sidstnævntes håndtryk var ham "som en Ild, der zittrede gennem mine Aarer", bevarer han også her det nøgterne blik, f.eks. i et miniportræt af Oehlenschläger med karakteristisk balance mellem idealisme og realisme: "Hvor bankede mit Hjerte før da jeg traadte hen til Hakon Jarls Forfatter. Jeg kunde ei vende mit Øie fra ham, mit Øre indtrak hvert af de sparsomme Ord, han lod falde. Men det er aldrig godt at se Glandsen for tætved, den vinder ei i vore Øine, kun Pletterne blive tydeligere. Man danner sig forud en Idee om en stor Mand, som man har lært at kjende af hans Skrifter. Skuffes man, bliver man flau og ubillig. ...Oehl. er meget stille og tavs. Han spillede, men spiller slet, og taaler ei godt at tabe, i ingen Henseende vel, og [dog? HV] taber han bestandig. Et Uheld gjør ham vred som et Barn, men et lille Held behøves kun for at bringe ham tilbage til godt Lune. Forstillelse troer jeg ikke han kjender, han er et Naturens Barn, og hvad hans Hjærte føler, læser man i hans Aasyn." (s. 31f.).

Betegnende for Brandts sikre identitet er, at han ikke ønsker at blive optaget i Kolderup-Rosenvinges fine familie som svigersøn, hvad der efter hans mening er lagt kraftigt op til. Han

vælger urtekræmmerdatteren, som han selv kan forme, og til hans lettelse modtages hun venligt i professorfamilien.

C.J. Brandt er altså ingen gennemsnitlig "ung dansk student" (hvis en sådan findes), der til er der for lidt af det moderne individ i ham. Men med sin tilknytning til familiens og forsamlingsbevægelsens kollektiver som reaktion på modernitetens tomhed er han et eksempel på en pietistisk provindsstudents socialisering til embedsborger, og dagbogen viser også, hvordan den gudelige lægmandsbevægelse indsluses i den mere og mere borgerligt etablerede grundtvigianisme. Det gør bestemt ikke dagbogen mindre interessant som kilde. Den rummer tillige flere træk, som kan bidrage til at forklare, hvorfor grundtvigianernes stridende fløje i 1872 kunne enes om at vælge den fordragelige Brandt til at efterfølge den store gamle.

Dagbogens gengivelse, kommentar og register er på det høje niveau, som forventes af en så erfaren historiker og udgiver som Anders Monrad Møller.

Hans Vammen

Brian Wiborg, Lisbeth Aagaard Larsen: Fjends Kommune 1970-2006. Fjends Kommune 2006. 210 s., 200 kr.

En af de kommuner, der forsvandt med Strukturreformens ikrafttræden 1. januar 2007, er den midtjyske Fjends Kommune. Her må man allerede da forberedelsen af Strukturreformen begyndte have belavet sig på at lukke og slukke med manér. I hvert fald bærer bogen *Fjends Kommune 1970-2006* på ingen måde præg af at være et hastværksarbejde. Der er på alle måder tale om en god og grundig bog. *Fjends Kommune 1970-2006* er hvad titlen siger: En kommunal og ikke en lokalhistorisk redegørelse, om end kommunens centrale placering i mangfoldige sammenhænge selvsagt medfører, at bogen i mangt og meget også kan læses som et stykke lokalhistorie. Det er kommunalpolitiske, administrative og forvaltningsmæssige forhold, der står i centrum, med de udblik til samfundslivet, som både betinger og betinges af den kommunale forvaltning, formidlet i kronologisk fremadskridende form.

Kommunalreformen 1. april 1970 brugte man godt 12 år på at forberede; Strukturreformen 1. januar 2007 brugte man ca. 2½ år på. I den mellemliggende periode føres læseren gennem Fjends Kommunes historie i byrådssal (incl. politiske studehandler) og administration,

og i de mange opgaver, kommunen har varetaget, fra dagpleje, børnehaver, skoler, biblioteker og kulturtilbud, over erhvervs- og miljøpolitik, flygtninge og integration, idrætshaller, veje og byplanlægning. Mange aspekter i disse forhold vil man kunne genkende fra andre kommuner. Noget af det, som denne bog sætter skarper under lup, er de mange sonderinger og planer, som ikke blev til noget (s. 9-28). I den anden ende af perioden, og bogen, findes en lige så glimrende redegørelse (s. 187-198) for den proces, der førte til, at Fjends Kommune i 2007 blev en del af den nye Viborg Kommune.

Mens de mange og grundige redegørelser for f.eks. debatter om og gennemførelse af skole- og bibliotekslukninger, udbygning af dagpleje, ældre- og flygtningeforhold m.v. er analoge med andre steder i landet, og i dette tilfælde nok mest vil blive læst med glæde, herunder genkendelsens, i den tidligere Fjends Kommune, så er der dog også forhold, som ikke kendes fra så mange andre steder. Det gælder eksempelvis i 1978-1979, da Fjends Kommune blev betegnet som en udviklingskommune. Kommunen havde mange tilflyttere i 1970'erne, hvilket naturligvis gav øget skattegrundlag, men også øgede udgifter til nye udstykninger, kloakering m.v. og til indfrielse af borgernes forventninger til det kommunale serviceniveau. Hertil kom en række statsligt pålagte besparelser. Fjends Kommunes løsning af de økonomiske problemer var at udstykke og byggemodne på livet løs. Det havde man tidligere haft succes med, men skønt salget af grunde efterhånden stoppede helt, fortsatte kommunen ufortrødent de omkostningstunge udstykninger og byggemodninger. Resultatet var, at kommunekassen i 1980 var gabende tom, og man måtte overtrække sparekassekontoen for overhovedet at holde forretningen i gang (s. 76-79). Det med at være udviklingskommune og udstykke sig ud af problemerne er altså ikke et nyt fænomen.

Skønt bogen er forsynet med et borgmesterforord og er skrevet til en anledning, er der, som det turde fremgå, ikke tale om en jubelbog. Forfatterne går ind til benet, og det kan ikke være lige behagelig læsning for alle. Hvorledes man i kommunal sammenhæng nærmest kan slå knuder på sig selv for at reducere udgifterne eksemplificeres ved, at man i Fjends Kommune i 1987 ændrede en række offentlige veje til private; på den måde sparede man udgifter til snerydning (s. 104). Endnu mere ubehagelig, i hvert fald for de implicerede, var "Traktorsagen" (s. 88-89), hvor formanden for teknisk udvalg i 1977, for at omgå en momsstigning, tog initiativ til hurtigt indkøb af en traktor til kommunen. Det med momsens kunne nu være. Være var det, at traktoren ikke blev købt lokalt,

men uden for kommunen hos et firma i hvilket den pågældende formands søn var salgschef. Det gav anledning til en del ballade.

Fjends Kommune 1970-2006 må blive læst med interesse i det område, der engang var Fjends Kommune. Men den kan også læses med fornøjelse og udbytte andre steder i landet. F.eks. i visse sjællandske kommuner.

Henrik Gjøde Nielsen

René Rasmussen: Front og Bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930 - 1945. Studiefælle afdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 2005. 1053 s., 398 kr.

Hvordan kunne Flensborg Avis, det danske mindretals avis i Sydslesvig, overleve tiden fra 1930 til 1945? Det er hovedspørgsmålet i René Rasmussens meget fyldige to-bindes værk *Front og Bro*. Det er på mange måder en fantastisk historie, at Flensborg Avis kunne overleve denne tid på trods af en meget kritisk økonomi og ikke mindst nationalsocialismens undertrykkelse af enhver opposition i Tyskland, herunder ensretningen af pressen. Konklusionen på spørgsmålet er for det første, at den danske stat fra 1932 støttede Flensborg Avis med omkring 100.000 kroner om året. Når den danske stat valgte at støtte Flensborg Avis, var det fordi de danske politikere fra 1932 ikke kun anså avisen for et led i forsvaret af det danske mindretal i Sydslesvig, men også som et led i forsvaret af Nordslesvig og grænsen fra 1920. For det andet overlevede Flensborg Avis, fordi de nationalsocialistiske tyske myndigheder så større udenrigspolitiske fordele i at opretholde avisen end de så indenrigspolitiske ulemper ved avisen.

Bladvirksomheden Flensborg Avis fik som en følge af grænsedragningen i 1920 økonomiske vanskeligheder. At have hovedsæde syd for grænsen, men hovedparten af sit salg nord for grænsen skulle blive en vedvarende ulempe for Flensborg Avis, der havde svært ved at matche den hårde bladkonkurrence i Nordslesvig efter sammenlægningen af Kolding Avis, Haderslev Stiftstidende og Sønderborg Amts Avis til Jydske Tidende i 1929. Statsstøtten fra 1932 blev Flensborg Avis' redning, men betingelsen var, at Flensborg Avis holdt sig partipolitisk neutral i forhold til dansk politik. Det var ikke en problemfri betingelse for Flensborg Avis og redaktør Ernst Christiansen.

Ernst Christiansen, der er værkets absolut-

te hovedperson, gjorde sig mange overvejelser om en dansk national samling og en vækkelse af det danske folkefællesskab, der skulle gå på tværs af partiskel. Ernst Christiansen var her påvirket af sin mentor Jens Jessen og af nationalitetskampen i Slesvig under det preussiske styre fra 1864 og frem til 1920. Den form for partipolitisk neutralisme var det ikke alle danske politikere, der købte. Særligt den i Sønderborg bosiddende socialdemokrat J.P. Nielsen var kritisk stemt over for Flensborg Avis og Ernst Christiansen, der for det første havde agiteret for en Dannevirkegrænse under afstemningen i 1920 og for det andet havde klare sympatier for partiet Venstre. At Ernst Christiansen i tiden fra 1933 til 1937 fandt inspiration i nationalsocialismens samling og genrejsning af Tyskland, gjorde ikke forholdet til J.P. Nielsen bedre. Ernst Christiansens kongstanke, der tog form omkring 1928, var ideen om Slesvig og Sønderjylland som front og bro mellem Norden og Tyskland. Flensborg Avis skulle i den henseende være en vigtig formidler. Fronten skulle manifestere sig i den før omtalte danske nationale vækkelse, mens broaspektet handlede om at tage det bedste fra tysk kultur og formidle det videre til den nordiske kultur. Det var i forlængelse af denne tanke, at Ernst Christiansen lod sig inspirere af nationalsocialismen, hvori han så elementer, der kunne styrke det nordiske folkefællesskab.

Rene Rasmussen lader Ernst Christiansen komme meget til orde i sit værk. Historien om Flensborg Avis er historien set fra avisens og redaktørens perspektiv. Det giver en god indsigt i Ernst Christiansens og Berlinkorrespondenten Jacob Kronikas selvforståelse og motiver, men man savner ind i mellem en større distance til avisen og dens hovedpersoner. Ernst Christiansens og Flensborg Avis' holdninger udfordres ikke tilstrækkeligt. Denne distance kunne blandt andet være opnået ved i højere grad at inddrage Flensborg Avis' syn på dansk indenrigspolitik. Ernst Christiansens ide om dansk national samling og vækkelse var jo, som J.P. Nielsen også hævdede, langtfra politisk neutral.

Det er avisens forhold til den tyske udenrigs- og pressepolitik, der er gjort mest ud af, og det er her, at bogens styrke ligger. Det er interessant læsning at følge Ernst Christiansens bestræbelser på at demtere sensationsmeddelelser fra Tyskland og negativ omtale af Tyskland som sådan i den danske presse. Disse bestræbelser var til dels affødt af Flensborg Avis' vanskelige stilling som mindretalsavis i Hitlers Tyskland, men også af den front og bro tankegang Christiansen var optaget af. Under alle omstændigheder var det netop disse bestræbel-

ser, der gav Flensborg Avis' opretholdelse udenrigspolitiske fordele for Tyskland. Samtidig var det også bestræbelser, der gav Ernst Christiansen problemer i Danmark, hvor Flensborg Avis fik ry for at være lovlige tyskvenlige.

René Rasmussen skriver i sit forord, at bogen formentlig vil blive mødt med den indvending, at den er for lang. Heri har han ret, bøgerne er for lange. At en forkortelse af værket ville have gjort det vanskeligere tilgængeligt for det almindeligt interesserede publikum, som René Rasmussen indvender, tror jeg ikke. Bogen kunne tværtimod have nået et større publikum i en kortere version, hvad den og historien kunne have fortjent. Historien om Flensborgs Avis' overlevelse er som sagt en god historie, men den gode historie og analyse drukner desværre lidt i den lange version.

Morten Andersen

Reinhart Koselleck, Begreber, tid og erfaring – en tekstsamling (red. af Jens Busck, Jeppe Nevers og Niklas Olsen), Hans Reitzels Forlag, 296 sider, 298 kr.

Slagmark – tidsskrift for idéhistorie, forår 2007, nr. 48

Det har indtil nu været en hindring for udbredelsen af Reinhart Kosellecks (1923-2006) tanker i Danmark, at især yngre historikere nødig læser tysk. At sætte en bog som *Vergangene Zukunft* (1979 og flere senere udgaver) på semesterplanen på universitetet er et dødfødt projekt. Studenterne bliver væk. Det er der med disse højst prisværdige udgivelser forhåbentlig rådet bod på.

Der er tre aspekter af Kosellecks tanker, der byder sig til for historikeren. For det første kan man betragte ham som politisk idéhistoriker med overgangen fra middelalder og *frühe Neuzeit* til *Neuzeit* som speciale. Det er omdrejningspunktet for det begrebshistoriske leksikon, *Geschichtliche Grundbegriffe*, bag hvilket Koselleck var en hovedkraft. Her har han især udmærket sig som bidragsyder til en kortlægning af den moderne politiske bevidsthed. Der skete i overgangen til nyere tid en bevidsthedsforskydning, således at historien kom til at blive opfattet som formbar – *die Machbarkeit der Geschichte*. Man ophørte o. 1800 med at tale om fortiden i form af en buket af historier og begyndte at tale om historien i bestemt form en-

tal. Forholdet mellem erfaringsrum og forventningshorisont – et par andre koselleckske *buzzwords* – blev dynamisk, således at fortiden ikke længere var et forbillede, men snarere blev defineret som det, man var på vej væk fra. Denne bevægelse blev samtidig opfattet som singularer og ensrettet. Fremskridtet blev forventningshorisontens pendant til historiens erfaringsrum. Her finder man også kimen til det paradoks, at fremskridtet bliver betragtet som både uafvendeligt og menneskeskabt.

For det andet kan man udlægge begrebshistorien som en ren og skær hjælpevidenskab, der kortlægger de begrebsforskydninger, som ordene undergår over tid. Begrebshistorien kan forebygge simple misforståelser. Et af de kendteste eksempler er begrebet 'borger' eller 'borgerlig', der er vandret fra at være en betegnelse for en særskilt stand til at være en betegnelse for det ligeberettigede menneske i den moderne stat. Man kan indvende, at det ikke er andet end, hvad gode historikere altid har gjort, nemlig udviklet en bevidsthed om også begrebernes historicitet. Den måske vigtigste håndbog for den ivrige forsker i dansk historie *Ordbog over det danske Sprog* (nu tilgængelig i en forbilliget netversion: <http://ordnet.dk/ods/>) rummer allerede begrebernes betydningsforskydninger. Det samme gør Raymond Williams komprimerede og charmerende begrebshistoriske ordbog, *Keywords*. Når Kosellecks tilgang alligevel er af en anden og dybereliggende karakter, skyldes det det tredje aspekt af hans tanker.

Koselleck var elev af Gadamer, hvis ideer om historicitet han bragte igennem den sproglige vending, om man så vil, hvilket indebærer den konsekvente tanke, at virkeligheden er sproglig gestaltet, eller med Kosellecks egne ord, at forståelselæren har historieontologisk rang. Begreberne skaber, hvad de nævner. De ikke blot reflekterer virkeligheden – forvrænget eller klart – de former også virkeligheden, fordi politik – det at skabe historie – i sit udgangspunkt er en sproglig øvelse. Her har man det teoretiske udgangspunkt for den uheldige forbindelse, der altid vil være mellem historie og politik, politik og historie.

Der er en principiel hindring for den ideelle objektivitet, ifølge hvilken historikeren burde være hævet over sit emne. Her anvender Koselleck den klassiske vandmetafor, der også ligger til grund for historievidenskabens forestilling om "kilder". For hermeneutikeren er historikeren pr. definition selv en del af den tradition, som han ønsker at beskrive. Den politiske historiker bedriver til syvende og sidst politik. "I overleveringens strøm driver der tekststumper, teoretiske sætstykker, der især stammer fra den politiske teoris virkningshistorie fra Platon til

Carl Schmitt, og der står en stakkels historiker ved bredden – eller tror, at han står der – som samler, hvad der passer ham af stumperne for at kunne svømme teoretisk nyudrustet videre i hændelsens strøm.”

Nevers, Olsen og Busck har med den tidskrævende og ganske prestigeforladte opgave, som oversættelse, redaktion og udgivelse af dette værk omfatter, gjort et læsende og især studerende dansk publikum en stor tjeneste.

Nevers og Olsen har også medvirket i det nummer af det prisværdige tidsskrift *Slagmark*, som er helliget begrebshistorien, og hvortil også en af begrebshistoriens pionerer på dansk grund, Jan Ifversen, har bidraget. Det skal kun nævnes her, fordi det også rummer en oversat artikel af Koselleck, der ikke findes i antologien. Dertil skal man huske hans artikel i *Den jyske Historiker*, nr. 50, 1990, ”Sprogændring og begivenhedshistorie”, som så vidt jeg husker, er det seneste og hidtil eneste fra hans hånd på dansk.

Nevers, Olsen og Busck gør i forordet til deres bog selv opmærksom på de vanskeligheder, der unægtelig knytter sig til oversættelsen. Den er efter mit umiddelbare skøn foretaget fornøftigt. Tyskkundskaberne synes at være i orden. Koselleck skrev i traditionen efter Heidegger og Gadamer, hvoraf især førstnævnte er kendt for at stille sig uden for det sproglige fællesskabs nødvendige forudsætning, nemlig overvejende at anvende ord i deres almindelige betydning i en regelbunden syntaks. At omgås reglerne for betydningsdannelse fremmer ikke den pædagogiske klarhed. Raymond Williams er et godt eksempel på, at begrebshistorien kan gribes meget jordnært an. Jeg tåler dog gerne den tankens egensindighed hos en Koselleck, der til tider komplicerer tingene unødigt, når man til gengæld belønnes med et bonmot som: ”Al forståelse uden tidsligt indeks forbliver stum.” Det er blevet svaret, jeg giver, når folk spørger mig, hvad nytte historien er til.

Jes Fabricius Møller

Poul Kjeldgaard: Sammenhold. Fra et familieliv. Poul Kristensen Forlag, 2005. 112 s., 128 kr.

Sammenhold er i udstyr en ”rigtig” Poul Kristensen-bog: God papirkvalitet, soft back, meget smal klumme. Udstyret fejler ikke noget. Det gør indholdet heller ikke, ved nærmere bekendtskab. Umiddelbart konstaterer man blot,

at her er et erindringsbind, forfattet af fhv. civilingeniør Poul Kjeldgaard, født 1924, pensioneret 1990. Det fremgår diskret af bogen (s. 109), at Poul Kjeldgaard har et forfatterskab bag sig, og bl.a. har skrevet den udmærkede bog ”Lauritz Thagaard,” 1994. Og hvorfor skal offentligheden så læse Kjeldgaards erindringer? Det skal vi, ifølge forlagets pressemeddelelse, fordi forfatteren fortæller om familielivet i Kjellerup, København og Thisted fra ca. 1920 og 40 år frem, hvilket ifølge forlaget også er en beretning om sider af Danmarkshistorien. En tilsyneladende lidt tør sag. Tilsyneladende.

Det er nemlig i mere end en forstand en forførende lille bog, Poul Kjeldgaard har skrevet. Faghistorikeren, i hvert fald herværende anmelder, er i første omgang på udkig efter ”de sider af danmarkshistorien,” som annonceres, men forgæves. For hvor er den Danmarkshistoriske ramme, fortællingen skriver sig ind i? Den er der ikke. I stedet skrives Danmarkshistorien ind i fortællingen, diskret valgt ud fra det, som er bogens perspektiv, nemlig forfatterens erindring og beretning om familielivet. Det gælder bl.a., hvor forfatteren beretter om udviklingen i sin mors socialistiske livssyn, hvor det sidste, forfatteren hørte om hendes politiske standpunkt, var, at hun ville stemme på VS, Venstresocialisterne (s. 34). Det gælder redegørelsen for husdyrhold, slagtning og konservering i 1930’ernes Kjellerup (s. 40-42), hvori også gengives en kostelig disput mellem forfatterens far lærer K. B. Kjeldgaard og Kjellerup Sogneråd, vedr. lærerens hønsebestand, der bestod af to stk. (s. 40). Og det gælder de økonomiske afsavn det medførte for forældrene, da børnene i 1940’erne skulle i gang med længerevarende boglige uddannelser, hvilket betød, at familien i Kjellerup i første omgang måtte udleje en del af deres hus, og i næste omgang sælge det (s. 73). Jo, Danmarkshistorien er der, men på fortællingens, familielivets betingelser. Ofte står pekuniære forhold centralt, men vi når da også åndelige højder, og bliver heldigvis hurtigt hevet ned på jorden igen. Der er næppe mange, der forbinder de store åndelige rørelser med den midtjyske stationsby Kjellerup; det skulle da lige være med de missionske, som der også redegøres for (s. 46-48). Men Kjellerup havde også sine originaler (s. 49-52), og blandt dem en særlig original, nemlig konditoren Albert Dam (1880-1972), der ud over at være konditor med en særegen form for humor og offer for drengedrillerier, præstereede et overset, forunderligt og foruroligende forfatterskab.

Også hvad angår de personlige erindringer og skildringerne af familielivet leverer Poul Kjeldgaard overraskende, underfundige og uventede vinkler, som gør, at man som læser bærer over

med til tider lidt umotiverede overgange, som i forbindelse med forfatterens ophold på Grønland (s. 77-84). Naturligvis hører vi om skole- og fritidsliv, men også om andre ting, som man ikke forventer at finde i en pensioneret ingeniørs erindringer. Det gælder f.eks. kapitlet "Doris og Belly" (s. 16-17), hvor Kjeldgaard fortæller, at han og Doris som små børn låste sig inde på toiletet for at studere hinandens nedre regioner; nåja, ikke sandt. Indtil man læser afslutningen, hvor forfatterens mor mange år senere mente, at han trængte til en kæreste og fortalte, at Doris nu var blevet sød og voksen. Hende ville Kjeldgaard ikke høre mere om. "Men egentlig var jeg jo dum – jeg kunne da lige så godt have taget et nyt kig på Doris" (s. 17). I samme stil er fortællingen om dengang, forfatteren blev paf, da en pige, han dansede med, betroede ham, at hun ikke havde bukser på (s. 101). På familieområdet fortælles ærligt om Frk. B., som spørger flere steder i fremstillingen. Det viser sig, at forfatterens far og Frk. B. havde et langvarigt forhold, som forfatterens mor utvivlsomt kendte til; i hvert fald sørger hun for, at Frk. B. og forfatterens far får en tid alene sammen, da faderen ligger for døden på Kjellerup sygehus (s. 63).

Der er tale om en fascinerende lille bog, som indfrier hvad pressemeddelelsen lover, og som overgår forventningerne. Man får virkelig betretninger om sider af Danmarkshistorien, og man kommer virkelig tæt på det familieliv og det sammenhold, der bærer familien gennem glæder og genvordigheder. Det er på mange måder en vanskelig bog, som stiller krav til læseren. Det er værd at leve op til disse krav og at lære familien Kjeldgaard nærmere at kende.

Henrik Gjode Nielsen

Asgar Halling Lorentzen (red.) Fynske Minder 2007, Odense Bys Museer 2007
263 s., 300 kr.

Skulle Odense Bys Museers årsskrift engang skifte navn, ville det måske være mere passende at dele overskrift med den permanente udstilling i Den Fynske Landsby: "Moderne Tider?". For udgivelsen Fynske Minder har efterhånden mange år på bagen, men titlen svarer ikke ganske til det indhold, der lægges frem for læserne. For Odense Bys Museer har vist sig som en arbejdsplads, hvor der ikke dvæles meget ved minderne. En række nyansættelser, nye udstillinger, udgravninger og forsknings-

projekter er sat i vej, samtidig med at museet har markeret sig indenfor den digitale historieformidling gennem atlas- og vidensportalerne www.odensekortfortalt.dk samt www.historisk-atlasfyn.dk. Det er således en institution med selvtilliden i orden, som fremlægger årets høst, og det afspejler sig i Fynske Minder 2007.

Museumschef Torben Grøngaard Jeppesen slår tonen an i indledningsartiklen "Museernes mentale model". Med udgangspunkt i Odense Bys Museers udvikling tager Grøngaard Jeppesen fat i alle danske museer og opfordrer til forøget formidling over en bred kam. Selv om de fleste museer så langtfra lever op til det forkætrede, støvede image, så må der gøres endnu mere for at gå kunderne i møde. Den museale oplysning skal gøres levende, tilgængelig og nærværende, og strukturelle barrierer må nedbrydes. Samarbejde er vejen frem, men er det enkelte, lille museum ikke gearet til at løse den formidlingsmæssige udfordring, bør statsanerkendelsen ryge – og andre tage over. En holdning, der for blot få år siden var stærkt kontroversiel i museumsverdenen, men som i dag finder støtte i Kulturarvsstyrelsen, hvor ønsket går på større enheder. "Museernes mentale model" rækker altså langt videre, end det umiddelbare førstehåndsindtryk lader ane og er nødvendig læsning for alle, der til daglig beskæftiger sig med museumsverdenen. Det er ikke en tilfældighed, at man rundt omkring i landet ser den ene museale fusion efter den anden.

De resterende 11 artikler vedrører alle forskellige aspekter af arbejdet ved Odense Bys Museer. Samlingschef og leder af Odense Kunstmuseum, Anne Christiansen, tager med udgangspunkt i fem fynske malere fat i en aktuel kultur- og kunsthistorisk udfordring. Er det muligt at bruge malernes bygnings- og landskabsskildringer som udtryk for den observerede virkelighed? Konklusionen er – vel ikke overraskende – at man skal være varsom med at bruge malerier som sandhedsvidner i en kulturhistorisk kontekst. Kunstnerne tog sig kunstneriske friheder, og det skal museerne tage højde for, hvis man, som foreslået, vil bruge malerier som dokumentation i eksempelvis Historisk Atlas Fyn.

Interessant er også Lise Gerda Knudsen og Anders Myrtue udstillingsmæssige redegørelse: "Moderne Tider? – 1800-tallets landbosamfund på museum". I juni 2006 slog besøgscenteret i Den Fynske Landsby dørene op til sin første permanente udstilling nogensinde, og forløbet op til åbningen gav anledning til en række principielle overvejelser. Udstillingen er således relativt lille af format, ca. 120 kvadratmeter, men bred i mælet, da den skal introducere de mange besøgende til Fyn og et landboliv, som i dag er

nærmest ukendt for i hvert fald de yngre generationer. Artiklen fungerer både som indføring til Fyn efter 1850, men er også en praktisk kommentar til bevaring og formidling af gamle landbrugsgenstande og de faldende besøgstal, som mange af landets frilands- og landbrugsmuseer slås med. For hvad skal man gøre for at informere og interessere uden at gå på kompromis med fagligheden?

Endelig må overinspektør Ejnar Stig Askgaards to bidrag til Fynske Minder 2007 nævnes. Begge artikler bygger på genstande, som H.C. Andersens hus har erhvervet i 2006, og begge er de velskrevne, overbevisende og ganske tankevækkende. Den første er en absolut fantastisk historie om H.C. Andersens problematiske forhold til den overlegne Edvard Collin og dennes tilknytning til det dystre eventyr "Skyggen". Den anden er en beretning om Odenses historiske biblioteker og en hel række førstegangs digterens udgivelser, som nåede Odense Bys Museer via Totalforsvarsregion Fyn, Syd- og Sønderjylland. Det er ikke hver dag – endstige år – at et museum begaves med så kulturhistorisk vigtige genstande, og det er nok værd at fejre.

Fynske Minder 2007 er på alle måder glimrende. Selv om det næppe er alle bidrag, som har lige stor appel til den lokalhistorisk interesserede læser, så er der bestemt valuta for pengene, hvad enten emnerne er arkæologiske, kultur- eller kunsthistoriske – eller museumspolitisk. Artiklerne er alle velskrevne, velillustrerede, og følges af et bekvemt engelsk resumé for det hurtige overblik. Hertil kommer en vedlagt CD-rom med yderligere billedmateriale, hvis det trykte ikke rækker, samt den sædvanlige solide indbindings- og papirkvalitet. Med de mange forsknings- og formidlingsprojekter undervejs ser det ud til, at der også bliver masser af glæde sig over i fremtiden.

Henrik Hvid Dalnæs

Peter Korsgaard: Kort som kilde. En håndbog om historiske kort og deres anvendelse. Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd og Sammenslutningen af Lokalkarkiver 2006, 147 s., 225 kr.

"Stol ikke på denne bog..."

"... i hvert fald følg den ikke slavisk, men brug hovedet, for kortenes verden mange gange er mere nuanceret end hvad bogen kan gengive." Sådan indleder Peter Korsgaard selv bogen

om de danske historiske kort fra slutningen af 1700-tallet og frem mod vores tid, og formuleringen illustrerer glimrende den ene af Korsgaards stærke sider: Hans store fokusering på problemstillingerne ved brugen af historiske kort som kilde og hans påpasselighed for ikke at komme med for ultimative udsagn om anvendeligheden af kortene. Hans anden store styrke er den enorme viden om de historiske kort, og han er ganske givet den i landet, der ved mest om kildegruppen 1760-1990 som helhed. Dette er både kommet gennem hans egen forskning, men selvfølgelig også gennem et mangeårigt arbejde på Kort- og Matrikelstyrelsen, hvor han har haft stor kontakt til de forskellige brugergrupper af ældre kort.

Målgruppen i bogen er ikke korteksperter. Tværtimod er bogen skrevet, så alle kan følge med – historikere, lokalhistorikere, kulturgeografer, arkæologer o.a. Det er der selvfølgelig fordele og ulemper ved i en sådan publikation, men mere om det til sidst i anmeldelsen.

De to første kapitler er af kortteknisk karakter; først et om referencesystemerne, hvilket her vil sige, hvordan det tredimensionelle landskab projiceres ned på et todimensionalt kort, og dernæst et kapitel om opmålingsmetoderne. Særligt ved opmålingsafsnittet, der kun fylder én side, kunne det have været ønskeligt med en mere uddybende indførelse i metoderne bag kortfremstillingen. Men her er det tydeligt, at bogen ikke er rettet til forskere – det er meningen, at alle skal kunne være med.

Kapitlerne om kortbladsinddelingen (hvilke kort, der findes hvor) og om signaturerne (betydningen af kortenes symboler, tegn og farvelægninger) har primært et praktisk sigte. Med bogen kan man relativt let finde kortenes numre, og man har signaturforklaringerne for de mest almindelige kort samlet et sted. Som Korsgaard dog både understreger her og flere steder under omtalerne af de enkelte kortserier, kan de klassifikationer af landskabet, som ligger bag kortene, være uigennemskuelige og til tider problematiske. Et godt eksempel er den glidende overgang fra ager til overdrev til eng og over til mose, hvor det er ikke usædvanligt at finde samme område på to næsten samtidige kort klassificeret forskelligt.

Det metodiske og kildekritiske afsnit, *Kort som kilde*, der har lagt navn til bogen, er efter min mening en af de mest interessante dele af bogen. Historiske kort er en informationsrig kildegruppe, men den er beklageligvis alt for sjældent benyttet af historikere og tilsvarende fagfolk. Det er der selvfølgelig flere forklaringer på, men en af årsagerne er sikkert, at der ikke tidligere er udviklet en samlet kildekritisk metode. Nu er jeg ikke sikker på, at Korsgaard selv

vil omtale denne del af hans bog som en samlet kildekritisk metode til brugen af historiske kort – han er, som nævnt, en forsigtig mand. Men det er det bedste forsøg på en sådan, jeg har set. Kildekritik af historiske kort kan overordnet deles i to dele: På den ene side en næsten klassisk Erslev-metode overført på en anden kildegruppe, hvor forhold som f.eks. ophavssituation, afsender, modtager og formål m.m. må granskes først. Korsgaard slår fast (s. 30 ff.), at kort ikke er en afbildning af virkeligheden, men derimod en grafisk gengivelse af informationer, som initiativtageren ønsker at formidle. De detaljerede matrikelkort fra omkring 1800 skulle f.eks. først og fremmest vise skelgrænserne mellem gårdene samt beskatningsværdierne af jorderne, mens bygningerne var af mindre betydning. I nogle tilfælde er gårdene derfor slet ikke angivet, i andre tilfælde er de vist med signaturpunkter, mens gårdene i andre tilfælde igen er vist med alle de ofte irregulære bygninger. På den anden side adskiller studier af historiske kort sig fra studier af traditionelle skriftlige kilder ved, at kort som kommunikation i et eller andet omfang nødvendiggør generaliseringer, klassifikationer og udeladelser for at kunne formidle en uendelig kompleks virkelighed på ét kort. Et kort, som viser større områder, udelader f.eks. ofte mindre bebyggelser, mens vejene på kortet omvendt illustreres med en bredde mange gange større end i virkeligheden, da det ellers ville være umuligt at se vejen på kortet. Kort har kort fortalt en anderledes måde at formidle viden på, og det må man have i baghovedet, når man læser kortene.

I det lille kapitel *Digitale kort* omtales de nye muligheder inden for digital billedbehandling og *Geografisk Informations Systemer* (GIS), som bl.a. åbner mulighed for at sammenligne flere sæt af kort og muligheden for at kortlægge f.eks. statistiske data oven på skannede historiske kort. Korsgaard skelner her mellem rasterkort, som for ham kun er skannede kort, og vektorkort, hvortil der er tilknyttet en database, og som derfor gør geo-statistiske undersøgelser mulige. Dette skarpe skel gør det måske lettere at formidle denne tekniske del af bogen til et bredere publikum, men det er en problematisk forenkling. Når Korsgaard således omtaler et rasterkort som "dumt" i modsætning til et vektorkort med tilknyttet database, ses der bort fra, at rasterkort ikke kun er skannede kort, men også såkaldte *gridkort*, hvortil der i flere GIS-programmer kan knyttes databaser. Gridkortene skal ikke forklares eller uddybes her, men pointen er, at såfremt man ønsker et overblik over mulighederne inden for digitale analyser af historiske kort, må der anvendes en anden og mere dybdegående litteratur.

Størstedelen af bogen udgøres af gennemgangen af 25 udvalgte kortserier. Ved hver kortserie vises et så vidt muligt repræsentativt udsnit af kortserien og en faktaboks med de vigtigste basisoplysninger. Dertil er der naturligvis en beskrivelse og en kildekritisk gennemgang af kortserien, men længden af selve tekstdelen går fra knap en halv side til otte sider pr. kortserie. Dette skyldes naturligvis, at nogle kortserier, særligt udskiftningskort og matrikelkort fra omkring år 1800, er mere varierede, uregelmæssige og problematiske end senere kortserier.

Bogen afsluttes med et perspektivering til de øvrige danske historiske kortserier, flyfotos og skriftlige kilder samt endelig en *guide*: Her oplistes de centrale informationer på kortene, som f.eks. bygninger, stednavne, veje og bonitet, og ved hver af disse diskuteres, hvilken kortserie, der vil være relevant at benytte som kilde. Guiden er altså en hurtig måde at finde de kildemæssigt bedste kort til en bestemt problemstilling.

Der skal ikke lægges skjul på, at jeg er begejstret for *Kort som kilde*. Dels har der i den grad været et behov for bogen, og dels er der næppe nogen i Danmark, som ville være mere kompetent end Peter Korsgaard til at skrive en bog, der omfatter samtlige kortserier siden slutningen af 1700-tallet. Samtidigt er det lykkes at lave en overskuelig bog, hvor folk uden kendskab til historiske kort kan være med hele vejen.

Min kritik udspringer primært af samme forhold som den ovenstående ros: For når alle skal være med, kan der også kun blive lidt eller ingen plads til behandling af de mere avancerede problemstillinger. Det ses i bogen bl.a. ved, at kapitlerne om opmålingsmetoderne gennem tiderne og om mulighederne/problemstillingerne ved digital brug af historiske kort kun er ganske korte. F.eks. bliver forskellene i den geografiske præcision ikke berørt nævneværdigt. Om hjørnet af et skel lå præcist på X,X grader nord og Y,Y grader øst bliver særligt vigtigt, når kortet sammenlignes digitalt med et andet kort, som viser f.eks. arealanvendelsen. Til gengæld er det ved *visuelle studier* af de historiske kort ofte nok, at skellet ligger korrekt i forhold til det øvrige landskab på samme kort.

Et andet kritikpunkt, som ganske givet også skyldes målgruppen, er, at der næsten udelukkende er lagt vægt på lokale studier, mens kortkilder til og de særlige problemstillinger ved regionale og landdækkende undersøgelser ikke levnes mange sider. F.eks. behandles den ældste trykte og videnskabeligt baserede kortserie af hele landet, Videnskabernes Selskabs trykte kort i skalaen 1:120.000, slet ikke i bogen. Det

er udelukkende forlæggene til denne, Videnskaberne Selskabs konceptkort i skalaen 1:20.000, der beskrives. Nu kan de trykte og udetaljerede regionskort i 1:120.000 nemt kritiseres kildemæssigt, men kortserien bliver dog alligevel benyttet af mange, og kortserien er i nogle tilfælde den eneste praktisk tilgængelige til større regionale eller landsdækkende analyser. Det er derfor overraskende, at Korsgaard ikke medtager kortserien – om så ikke andet for at kritisere den, såfremt han ikke mener, at den bør benyttes.

Måske er ovenstående kritik kun udtryk for,

at "mere vil have mere"... For historikere og andre, som anvender historiske kort som kilde, kan det i hvert fald kun anbefales at få købt eller lånt bogen: Den er både god at have som et praktisk opslagsværk, og den er god at få læst fra ende til anden, så man ikke falder i de mange faldgrupper, der findes ved brugen af historiske kort. Og for historikere, som ikke anvender historiske kort som kilde, kan det i øvrigt kun anbefales at få købt eller lånt bogen, så I kan se at få lært at benytte denne herlige kildegruppe.

Peder Dam